

trying to get closer to a better understanding of the present problems through more in-depth review of eternal values and constant of being which was embedded in myth. The myth about Orpheus is transformed in work of german writer G. E. Nossak "Orpheus and...". The ancient myth about singer in love is upgraded and filled with deep philosophical meaning in the spirit of existentialism.

Keywords: myth, transformation, Orpheus, existentialism, the eternal image.

УДК 821.161.2:81'42:82.091:7.041:392(4)"17/18"

Ніколова О. О.,
кандидат філологічних наук,
Запорізький національний університет
anikolova@ukr.net

СПЕЦИФІКА ДОСЛІДЖЕНЬ ЕКСТРАКОМІЧНИХ ПСЕВДОМОРФНИХ ПЕРСОНАЖІВ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО ФАНТАСТИЧНОГО ДИСКУРСУ К. XVIII – І П. XIX СТ. В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Псевдоморфні персонажі (від давньогрец. "псевдо" – "обман", "вигадка", "помилка" [9, 557] та "морфо" – "форма" [9, 449]) – визначення, яке ми пропонуємо застосовувати для характеристики персонажів, головною ознакою яких є радикальне неприродне протиріччя між сутністю та її формальною презентацією/рецепцією, що співвідносяться із протилежними категоріальними поняттями. Такі персонажі тимчасово набувають чужої подоби, видають себе за інших, неадекватно сприймаються (внаслідок метаморфоз, травестій, вербально-позиційних удавань, ситуаційних неузгодженостей). Також вони тісно пов'язані із певними традиційними мотивами.

Оскільки стан порушення звичної відповідності апріорі не узгоджується із байдужістю, провокуючи ті чи інші емоції, потужний афективний потенціал визначає їхню затребуваність у галузі мистецтва в цілому та літературі зокрема, а також – привабливість для компаративних студій.

Розгляд існуючих надбань дозволяє виділити дослідження, матеріали яких прямо або опосередковано проливають світло на питання щодо сутності феномену. Мається на увазі його зв'язок із загальнолюдськими уявленнями про взаємозв'язок/взаємоперехід бінарно-антиномічних категорій світосприйняття та обрядово-ритуальними рольовими інверсіями, які їх відображають: праці Ф. М. Корнфорда ("Походження Аттичної комедії"), О. Фрейденберг ("Міф та література давнини", "Ідея пародії", "Поетика сюжету та жанру" тощо), М. Бахтіна ("Творчість Франсуа Рабле та народна культура Середньовіччя і Ренесансу", "Проблеми поетики Достоевського"), Ю. Лотмана ("Статті з семіотики та типології культури"), А. Байбуріна ("Ритуал у традиційній культурі"), колективна монографія "Сміх у давній Русі" тощо.

Однак, системне висвітлення явища в цілому та на матеріалі фантастичних творів українського й російського літературного дискурсу к. XVIII – І п. XIX ст. в контексті європейської традиції зокрема відсутнє, що обумовлює **актуальність** відповідних наукових розвідок.

Мета статті – визначення специфіки досліджень екстракомічних псевдоморфних персонажів українського та російського фантастичного дискурсу к. XVIII – І п. XIX ст. в контексті європейської традиції.

Урахування досвіду науковців-попередників дозволяє зорієнтуватися в провідних напрямках осмислення характеру та розмаїття псевдоморфних образів: воно підказує думку щодо можливості впорядкування їхніх варіацій через виділення значущих структурно-опозиційних ознак, класифікації на основі співвіднесеності сутності цих персонажів та її зовнішньої презентації/рецепції із асоціативним дериватами бінарних антиномій: ієрархічної пари “верх – низ” та симетричного протиставлення “свого – чужого”.

Категоріальна антитеза “верх – низ” представлена псевдоморфними персонажами, диференційованими в соціальній, патріархальній гендерній та етично-інтелектуальній ціннісних площинах. В першому випадку вони вдаються до обманного підвищення або зниження власного суспільного статусу, в другому – до крос-гендерної травестії, в третьому – приписують собі неналежні/приховують притаманні їм моральні характеристики чи розумові здібності.

Виокремлення різновидів псевдоморфних персонажів в межах інверсії уявлень про “своє – чуже” передбачає їх розмежування за рівнями антропності, вітальності, родинної, етнічної приналежності тощо. Як зазначає А. Байбурін, “в самых общих чертах свое – принадлежащее человеку, освоенное им; чужое – нечеловеческое, звериное, принадлежащее богам, область смерти” [1, 183].

Змістовно-формальна дисгармонійність псевдоморфних персонажів якнайкраще відповідає природі комічного, заснованій на протиріччях. Як слушно вказує М. Рюміна, “пограничность, маргинальность, "пороговость", обращаемость, двусторонность, двусмысленность, двойственность и есть то, что составляет его (смѣха – О. Н.) суть” [8, 3]. А головний принцип комічного, відповідно, “связан с видимостью и ее проявлениями: иллюзиями, обманам, самообманом, ложью. Виртуальностью, симулякрами, то есть лжеподобиями и т.д.” [8, 3]. Отже, закономірним є активне використання письменниками різних літератур псевдоморфних персонажів саме з метою досягнення сміхового ефекту, формування карнавальної атмосфери в комедіях, крутійських романах, пародійних поемах тощо.

Однак комічними формами прояву сутність феномену не вичерпується. Екстракомічні (від лат. “extra” – “поза, зовні, крім” [9, 239]), тобто позбавлені комічної семантики псевдоморфні персонажі теж користуються неабиякою популярністю: вони доволі часто зустрічаються на сторінках творів авантюрно-сентиментальної, соціально-психологічної, історичної прози та драматургії, фантастичного дискурсу.

Особливості розгляду останніх з позицій компаративістики в цілому та в межах обраного об’єктного діапазону зокрема заслуговують на окрему увагу, оскільки їхні різновиди, призначення, провідні тенденції, джерела значною мірою відрізняються від тих, що характеризують псевдоморфні образи, типові для карнавально-пародійної, сміхової традиції.

По-перше, спостерігаються певні відмінності в пріоритетах відбору матеріалу. Серед екстракомічних псевдоморфних персонажів української та російської

фантастичної літератури к. XVIII – I п. XIX ст. менше образів, створених внаслідок морально-інтелектуальних невідповідностей сутнісного та презентаційно-рецептивного. Адаже удавання та ситуаційні дисонанси етично-інтелектуального характеру традиційно пов'язані із побутово-реалістичною й суспільно-критичною тематикою: вони сприймаються як персоніфіковане вираження типових для суспільства вад, підпорядковуються меті осміяння соціальних недоліків (псевдоправденики, псевдорозумники та ін.).

Водночас, популярними є персонажі, псевдоморфність яких створюється внаслідок чудесних процесів, пов'язаних із порушення гармонійності в аспектах антропності й вітальності: перетворення, оживлення, олюднення потойбічного.

Персонажі, що вдаються до обманного підвищення або зниження власного суспільного статусу, зберігають популярність, однак трансформуються у відповідності до вимог фантастичного художнього світу, втрачаючи співвідносність із соціальним контекстом. Вони гармонійно вписуються в загальний контекст чарівного світу: якщо комічний дискурс виявляє абсурдну природу суспільно-рольових інверсій, то фантастичний – нівелює її, дозволяючи сприймати цей феномен як відповідний казковій логіці, що не знає нічого неможливого.

По-друге, екстракомічні псевдоморфні персонажі фантастичного дискурсу мають інше призначення: створюють не комічний ефект, а атмосферу чудесного або жахливого, драматично-неймовірного або абсурдно-незрозумілого. Вони викликають відчуття не карнавальності, а “казковості”, непередбачуваності й примарної таємничості буття, часто актуалізують міфо-фольклорні (світоглядні та фігуральні) константи тощо.

По-третє, вони пов'язані із відмінними жанровими традиціями (казковою, баладною, “страшного оповідання”, готичного роману та ін.) й мотивами (константно сутнісної метаморфози/обертання, закоханості у ляльку, яку герой вважає живою дівчиною, візиту мертвого нареченого/чоловіка, що сприймається, як живий, угоди людини із дияволом в людській подобі тощо).

І нарешті, їхня популяризація часто обумовлена специфічними чинниками. Так, більшість типологічних факторів, які відіграють велику роль у процесах поширення комічних псевдоморфних персонажів (універсальне уявлення про сутність комічного, прагнення до викриття відповідних соціальних феноменів, зокрема, шахрайства/самозванства, тенденції карнавалізації), на популяризацію екстракомічних псевдоморфних персонажів фантастики не впливають.

Натомість, доцільно зосередитися на інших детермінантах: загальнолюдських особливостях міфомислення (вираженого, зокрема, в інверсійно-ініціаційних ритуалах та їх наративних формах, анімалізмі, прагненні до антропоморфізації потойбічного) [6, 653–654], позачасовій та наднаціональній природі жахливого, пов'язаній із страхом порушення гармонії між світом “свого” та “чужого” [1, 183], несподівано-“беззаконним” вторгненням “ворожого”, незнано-потойбічного у простір людського буття, а також – потужному гротескному потенціалі “чудесного” взагалі [4, 888].

Дослідження ж генетичних зв'язків вимагає не лише переключення уваги із галузі карнавальних-пародійних жанрів на фантастичні, але й висвітлення у вказаному аспекті значення преромантичних та романтичних ідейно-естетичних засад, затверджених європейською культурою та творчо адаптованих до власних національних потреб українськими і російськими письменниками к. XVIII – I п. XIX ст.

Псевдоморфні образи якнайкраще придатні для демонстрації ідей взаємозв'язку потойбічного та земного, суб'єктивно ідеалістичної невідповідності видимого та сутнісного, ілюзорно-примарної природи буття. Такі світоглядні принципи, по-своєму обіграні ще середньовічною, а потім і бароковою естетиками, реалізуються на рівні наративних конструкцій певних фантастичних жанрових форм преромантичної та романтичної художньої творчості європейських письменників (в першу чергу, німецьких, англійських та французьких).

Найбільш вагому роль у цьому напрямку розвитку процесу популяризації псевдоморфних персонажів відіграє готичний роман, що “воскрешає” “демонічну” фантастику із типовою для неї настановою на рецепцію потойбічного як “жахливого”, приймаючи всупереч Просвітництву реальність містичного [5, 15] або ж, навпаки, пропонуючи його несподівано-раціоналістичне пояснення.

Якщо для першого напряму притаманні образні варіації антропоморфних інферналів (диявол-Матільда “Монаха” М. Льюїса, диявол-Бьондетто “Закоханого диявола” Ж. Казота, демон-Гяур “Ватека” В. Бекфорда тощо), то другий створює ґрунт для подальшого затвердження в межах відповідної традиції псевдоінферналів, надприродній статус яких виявляється лише формальною фікцією, покликаною продемонструвати оманливість чуттєвого сприйняття. При цьому сюжетні ситуації за участі псевдопримар, псевдодухів романів А. Радкліфф, Г. Цшокке (“Куно фон Кібурґ...”), Ф. Летома (“Північний дзвін”) та ін. позбавляються того сміхового забарвлення, яким позначені подібні епізоди комедійного епосу й драматургії, залишаючись в емоційному полі драматизму, необхідному літературній готичі.

Затребуваність псевдоморфних персонажів в літературі романтизму може бути пояснена з урахуванням кількох значущих факторів.

По-перше, романтичний бунт проти обмежено-догматичних уявлень, романтичне міфомислення (зокрема, романтичний анімалізм [3, 192]) якнайкраще виражаються у псевдоморфних образах, створених внаслідок формальних перетворень: “романтики любили описувати превращення, разрушающие вещи и обнажающие жизнь” [3, 21].

По-друге, змінюється сутність гротескних образів. “Перерождение организующего гротеск смехового начала, утрата им своей возрождающей силы приводит к ряду других существенных отличий романтического гротеска от гротеска средневекового и ренессансного. Наиболее ярко эти отличия проявляются в отношении к страшному. Мир романтического гротеска – это в той или иной степени страшный и чуждый человеку мир. Все привычное, обычное, обыденное, обжитое, общепризнанное оказывается вдруг бессмысленным, сомнительным, чуждым и враждебным человеку. Свой мир вдруг превращается в чужой мир. В обычном и нестрашном вдруг раскрывается страшное. Такова тенденция романтического гротеска (в

наиболее крайних и резких его формах). Примирение с миром, если оно происходит, совершается в субъективно-лирическом или даже в мистическом плане” [2, 13].

Таке прагнення романтиків до творчих експериментів із категоріями “свого” та “чужого” породжує художній світ, у якому відповідні опозиції поєднуються на рівні рецептивно-сутнісних протиріч, часто персоніфікованих олюдненими представниками потойбіччя, “ожившими” покійниками, автоматами-марionтеками, що сприймаються як люди: “романтики ищут встреч чужого, нового со своим, привычным. Особая поэзия для них содержится в соприкосновении обеих сторон, в проникновении одного в другое” [3, 32]. “Упразднение грани между человеческим и демоническим закономерно влечет стирание грани между жизнью и смертью, отчего мертвечина в том или ином виде врывается в произведения романтиков на одинаковых правах с жизнью” [7].

По-третє, важливим є й особливе уявлення про маску, як явище не культурного, а метафізичного рівня, що дається взнаки у зверненні до сюжетних ситуацій із удаваннями й підмінами за участі самозванців, “принців-жебраків”, псевдогероїв та ін.: “характеры неприемлемы для романтиков, ибо они стесняют личность, ставят ей пределы, приводят ее к некоему отвердению. Известен интерес у поздних романтиков к маске – у Brentano, у Гофмана. Маска – это степень отвердения, следующая за характером, маска – характер в “потенцированном” виде, если пользоваться языком Шеллинга” [3, 42]. Як зазначає М. Бахтін, “в романтическом гротеске маска, оторванная от единства народно-карнавального мироощущения, обедняется и получает ряд новых значений, чуждых ее изначальной природе: маска что-то скрывает, утаивает, обманывает и т.п.” [2, 14].

І нарешті, має бути врахована й важлива роль романтичної іронії: спрямована в тому числі проти примітивно раціоналістичного спрощення буття вона породжує художній світ, у якому псевдоморфність стає своєю нормою, демонструючи глобальну невідповідність видимого та істинного, абсурдність “узаконеної” нормативності, заперечуючи принципи сенсуалізму в цілому.

Таким чином ідейно-художні відкриття преромантизму та романтизму не лише позначаються на тенденціях розвитку фантастики, але й сприяють традиціоналізації певних фантастичних мотивів за участі псевдоморфних персонажів.

Розгляд провідних тенденцій використання, основних варіантів екстракомічних псевдоморфних образів фантастичного дискурсу української та російської словесності к. XVIII – I п. XIX ст. в європейському літературному контексті вимагає урахування як рецепції філософсько-естетичних засад названих напрямків європейського мистецтва, потенційно продуктивних для творчої реалізації феномену псевдоморфності (колективних синхронних зв’язків), так і ролі авторитету окремих їх представників для затвердження оповідних кліше за участі конкретних різновидів псевдоморфних образів (колективних та індивідуальних синхронних зв’язків).

В той же час, висвітлюючи питання функціонування псевдоморфних персонажів з позицій компаративістики, маємо враховувати не лише відносини міжлітературного характеру, але й зв’язки художньої словесності із позалітературними джерелами.

Йдеться про тенденційно подібні шляхи формування фантастичних жанрів у творчості різних народів, позначені зверненням до власної народнопоетичної скарбниці, із якої запозичуються мотиви за участі псевдоморфних персонажів та певні їх різновиди. Ідеї німецького романтизму особливо підсилюють інтерес слов'янських народів до своїх вірувань, творчості, що теж позначається на популяризації українськими та російськими письменниками досліджуваної доби певних типологічних варіантів псевдоморфних персонажів, створених з орієнтацією на національні перекази, балади, казки, народну демонологію тощо.

При цьому відповідний матеріал засвідчує також типологічну подібність східнослов'янських фольклорно-міфологічних традицій із західноєвропейськими, яка виражається на рівні “мандрівних” мотивів. Так, зокрема, значущими тут є оповідні кліше, асоційовані із ритуалемами перехідного характеру – рольові інверсії. Показовими також є деривати універсальної міфологеми метаморфози – перетворення людини/людиноподібної істоти на природній об'єкт: російська билина про Волха, українські легенди про козаків-характерників, “Слово о полку Ігоревім”, міжнародні баладні та казкові сюжети про зачаття й обертання, перекази про перевертнів тощо. Олюднення потойбічних істот виражає універсальне прагнення до антропоморфізації незрозумілого та страшного, формальне “оживлення” померлих – ідею взаємозв'язку життя й смерті: чарівні й побутові казки, російські билиці, демонологічні народні оповідання та ін.

Детермінована вище перерахованими факторами схожість типологічних варіантів псевдоморфних персонажів фантастичного дискурсу органічно поєднується із специфікою їх використання й трансформації, що задовольняє потреби кожної з досліджуваних літератур.

Таким чином, специфіка досліджень екстракомічних псевдоморфних персонажів українського та російського фантастичного дискурсу к. XVIII – I п. XIX ст. в контексті європейської традиції визначається необхідністю урахування відмінностей в пріоритетах відбору матеріалу, його функціонального призначення, жанрового діапазону використання, а також факторів типологічного характеру (загальнолюдські особливості міфомислення, уявлення про природу чудесного й жахливого), генетичних зв'язків української та російської художньої словесності обраного для розгляду періоду із національною фольклорною скарбницею, ідейно-естетичними надбаннями європейських літературних напрямків – преромантизму й романтизму.

Аналіз псевдоморфних персонажів в компаративному аспекті сприяє також формуванню уявлень про загальну систему цінностей будь-якого культурного соціуму взагалі в їхній національно-історичній специфіці, визначенню засобів її художньої реалізації, джерел, шляхів, напрямків, тенденцій розвитку жанрово-нарративних форм літературного процесу. Все зазначене визначає перспективи досліджень відповідного феномену в найрізноманітніших контекстах.

Література

1. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. К. Байбурин. – СПб. : Наука, 1993. – 253 с.
2. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1990. – 543 с.

3. Берковский Н. Романтизм в Германии / Н. Берковский. – СПб. : Изд-во “Азбука-классика”, 2001. – 512 с.
4. Краткая литературная энциклопедия / [гл. ред. А. А. Сурков]. – М. : Советская энциклопедия, 1972. – Т. 7. – 1008 с.
5. Литература русского предромантизма: мировоззрение, эстетика, поэтика : [моногр.] / [Федосеева Т. В., Моторин А. В., Разживин А. И., Пашкуров А. Н., Петров А. В., Биткинова В. В., Недашковская Н. И., Дорофеева Ю. Г. ; под ред. Т. В. Федосеевой]. – Рязань : Ряз. гос. ун-т им. С. А. Есенина. – 2012. – 492 с.
6. Общее понятие мифа и мифологии // Мифология. Большой энциклопедический словарь / [глав. ред. Е. Мелетинский]. – М. : Научное издание “Большая Российская энциклопедия”, 1998. – С. 653–654.
7. Романчук Л. Творчество Годвина в контексте романтического демонизма : [монография] [Электронный ресурс] / Л. Романчук ; [предисл. А. Е. Нямцу ; послесл. А. Д. Михилев]. – Днепропетровск : Полиграфист, 2000. – 181 с. – Режим доступа : <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/romanchuk-godvin/3-1-koncepciya-pustoty.htm>.
8. Рюмина М. Эстетика смеха. Смех как виртуальная реальность / М. Рюмина. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 320 с.
9. Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – 1-ше вид. – К. : Головна редакція “Українська радянська енциклопедія” (УРЕ), 1974. – 776 с.

Анотація

Стаття присвячена розгляду питання про специфіку досліджень екстракомічних псевдоморфних персонажів українського та російського фантастичного дискурсу к. XVIII – I п. XIX ст. в контексті європейської традиції. Визначено основну диференційну ознаку таких персонажів та принципи їх системної класифікації. З позицій визнання необхідності урахування природи типологічних подібностей та генетичних зв'язків виділено основні фактори, на які доцільно звертати особливу увагу під час висвітлення відповідного феномену у межах вказаного об'єкту. В першому випадку акцентуються особливості міфомислення, уявлення про жахливе, в другому – рецепція надбань європейських переромантизму та романтизму.

Ключові слова: псевдоморфні персонажі, фантастика, міфологічне мислення, типологічні подібності, генетичні зв'язки.

Summary

The article deals with the specifics of research of extracomical pseudomorphic characters's Russian and Ukrainian literature's fantastic discourse in the end of the 18th – first half of the 19th centuries. We define the main differential feature of such characters, principles of their system classification. We recognize the need for a combination of contact-genetic and typological methods during the study and focus on the important factors. There are features of mythological mentality, ideas about the horror, reception of artistic discoveries of European pre-Romanticism and Romanticism.

Keywords: pseudomorphic characters, fantasy, mythological mentality, typological similarity, genetic links.